

पहिले प्रकरण
मराठी कथा स्वरूप, इतिहास
व प्रकार

मराठी कथा : स्वरूप आणि इतिहास

मनुष्य हा गोष्टीवेलहाळ प्राणी आहे. मनोरंजन किंवा करमणूक करण्यासाठी कथा सांगण्याची व ऐकण्याची मानवाची सहज प्रवृत्ती आहे. कथेपूर्वीचे तिचे स्वरूप 'गोष्ट' या रूपात आहे. गोष्टींमध्येही काव्यगोष्टी, नृत्यगोष्टी असे गोष्टींचे प्रकार आहेत.

एखादा वृत्तांत चटकदार पध्दतीने सांगितला, तिच्यातील कथानकाला प्राधान्य दिले की कथा तयार होते. सांगणाऱ्याच्या कुवतीवर व ऐकणाऱ्याच्या क्षमतेवर व संस्कृतीवर 'कथन' या कलेचे स्वरूप अवलंबून राहिले आहे. कथा ही विविध हेतूसाठी व विविध प्रकारांनी वापरली जाते. तिच्या या विविधतेत व लवचिकपणात तिच्या लोकप्रियतेचे बीज आहे. कथा आपल्याला वयाच्या सर्व अवस्थांत सर्व मनोवृत्तींना खाद्य पुरवित असते. लहानपणी अद्भूत कथेने, तारूण्यात प्रेमकथेने व प्रौढ वयात वास्तव कथेने माणसाला आनंद दिला आहे.

भारताच्या प्रत्येक भाषेत असे मौखिक वा लिखित गोष्टीप्रधान वाङ्मय भरपूर प्रमाणात आहे. मराठी साहित्यात इतर वाङ्मय प्रकारांप्रमाणेच कथा हा वाङ्मय प्रकार पुष्कळ समृद्ध आहे. आज कथेचे रूप व आशय आविष्कारदृष्ट्या पुष्कळ वेगळे आहे पण तिचा सुरवातीपासून आजपर्यंतचा प्रवास लोककथा, प्राणीकथा, अद्भूतकथा, परिकथा असा आहे. मराठीतील पहिली लिखित गोष्ट महानुभावीय परंपरेत सापडते. म्हाइंभट्टाने निवेदन केलेले लिळाचरित्रातील अनेक प्रसंग गोष्ट रूपातच आहेत. मराठीतील आद्यकथा ग्रंथ 'वैजनाथकलानिधी' हा वैजनाथ या लेखकाने तेराव्या शतकात लिहिला असावा असा जाणत्यांचा अंदाज आहे. मराठीतील पंडिती काव्य व बखरीतून आपल्याला कथा दिसते.

कथेच्या काही व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

'टाळ, मृदंग, वीणा इत्यादींच्या सहाय्याने देवादिकांच्या गोष्टी परमार्थ विचाराबरोबरच समुदायात सांगणे.'^१

'शक्य तितक्या परिणामकारक रीतीने आणि शक्य तेवढ्या, कमी पात्र प्रसंगांच्या सहाय्याने सांगितलेली एकच गोष्ट म्हणजे लघुकथा.'^२

'कहानी(गल्प) एक रचना है, जिसमें जीवन के लिये एक अंग या किसी एक मनोभाव को प्रदर्शित करना ही लेखक का उद्देश रहता है।... उपन्यास की भाँति उसमें मानव-जीवन का

संपूर्ण तथा बृहद् रूप दिखाने का प्रयास नहीं किया जाता। उद्यान नहीं, जिसमें भाँति भाँति के फूल-बेल बूटे सजे हुए हैं, बल्कि एक ऐसा गमला है जिसमें एक ही पौधे का माधुर्य अपने समुन्नत रूप में दृष्टिगोचर होता है।'-प्रेमचंद

‘आख्यायिका एक निश्चित लक्ष्य या प्रभाव को रखकर लिखा गया नाटकीय आख्यान है।’ डॉ. शामसुन्दरदास

‘A short story is, or should be a simple thing; it aims at producing one single vivid effect, it has to seize the attention at the outset, and never relaxing, gather it together more and more until the climax is reached. The limits of the human capacity to attend closely therefore set a limit to it; it must explode and finish before interruption occurs or fatigue set in - H.G.Wells ⁵

‘A short story is a prose narrative requiring from half an hour to one or two hours in its perusal.’ - Edgar Allanpoe. ⁶

यावरून कथेमध्ये कथानक असते. कथानक म्हणजे घटनांची शृंखलाबद्ध गुंफण. त्यात पात्रे असतात. पात्रांच्या माध्यमातूनच ते कथानक घडते. कथेमध्ये एक वातावरण असते. कथा वाचकाला प्रभावी वाटते ती तिच्यातील भाषाशैलीमुळे ! थोडक्यात कथेमध्ये कथानक, व्यक्तिरेखा, वातावरण, पार्श्वभूमी संवाद असे विविध घटक असतात.

यानंतर आता आपल्याला मराठी कथेचा ढोबळमानाने विकास पहावयाचा आहे. मराठी कथेचा स्थूलमानाने इतिहास पाहताना कालखंडानुसार पाहणे योग्य होईल असे वाटते.

करमणूकपूर्व कालखंड-

या काळातील कथेचे स्वरूप गोष्टीसारखे होते व त्या भाषांतरीत, अनुकरणात्मक व अद्भुतरम्य होत्या. या काळातील ‘बालबोध मुक्तावली’ हा मराठीतील पहिला मुद्रीत कथासंग्रह होय. या गोष्टींचे स्वरूप लहान मुलांच्यासाठी नीतीपर व सुबोध अशा स्वरूपाचे होते. फारशी व अरबी भाषेतील काही पुस्तकांची भाषांतरेही याच काळात झाली. सिंहासनबत्तीशी, पंचतंत्र, हितोपदेश हे भाषांतरित ग्रंथ ! ग्रंथांच्या नावावरूनच ह्यांचा उद्देश मनोरंजन, विद्याप्रसार, आदेश देणे हा होता हे कळते. त्या कालखंडातील लेखक व वाचक कनावर अद्भुताचा पगडा होता.

कल्पनारम्य, अद्भुत व बोधपर असे कथेचे स्वरूप या कालखंडात होते.

करमणूक कालखंड-

१८९० च्या ऑक्टोबरमध्ये विजयादशमीच्या मुहूर्तावर हरिभाऊ आपटे यांनी ‘करमणूक’

चा नमुना अंक काढला. स्फुट गोष्टींच्या रूपाने 'करमणुकीने' आजच्या मराठी लघुकथेचा पाया घातला, तिचा विकास केला.

हरिभाऊ आपटे हे या कालखंडातील महत्वाचे कथाकार होत. वास्तव जीवनातील अनुभवांवर कथा लेखनाचा प्रयत्न हरिभाऊंनी स्फुट गोष्टीमधून केला. उपदेशपर स्वरूपाच्या या गोष्टी 'करमणुक' या पत्रातून येत असत. याच कालखंडात मनोरंजन या मासिकानेही कथा विकासाला हातभार लावला.

हरिभाऊंच्या कथेतला आशय साधा, सामान्यांना समजेल असा होता. त्यांची भाषा ही सहज, साधी व अकृत्रिम होती. प्रकरणात विभागलेल्या त्यांच्या कथा दीर्घ होत्या. नीतिबोध व्यवहार, धर्माचा उपदेश, मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण ही त्यांच्या कथा लेखनाची वैशिष्ट्ये होत. डिस्पेणिया, काळ तर मोठा कठीण आला, पुरी हौस फिटली या त्यांच्या दीर्घकथा स्फुट गोष्टी म्हणून प्रसिध्द झाल्या. आपल्या कथेतून त्यांनी विधवा विवाह, बाल विवाह, केशवपन या तत्कालिन सामाजिक प्रश्नांचे दर्शन घडविले. हरिभाऊ पूर्व कालखंडातील कथा पाहता हरिभाऊंचे कथेच्या क्षेत्रातले योगदान श्रेष्ठ आहे. 'हरिभाऊंनी अर्वाचीन मराठी कथेचा पाया घातला' असे इंदूमती शेवडे म्हणतात. ७

करमणूक कालखंडात लोकजागृतीसाठी लिहिणारे सहकारी कृष्ण हे एक लेखक होत.

मनोरंजन कालखंड-

करमणूक कालखंडात अंकुरलेली कथा १९१० नंतर 'मनोरंजन' मासिकातून वाढू लागली. 'मनोरंजन'ने चाळीस वर्षे जनतेची सेवा केली. संपूर्ण सचित्र गोष्ट मनोरंजनमधून आली. स्त्री लेखिका या कालखंडात लेखन करू लागल्या. इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनाने कथेचे स्वरूप बदलले. नीतिबोध प्राबल्य कमी होऊन कथेची वाटचाल लघुकथेकडे सुरू झाली. या मासिकाने वाचकात कुतूहल निर्माण केले.

वि.सी.गुर्जरांनी या कालखंडात कथा लोकप्रिय केली. त्यांच्या बहुसंख्य कथा रूपांतरित आहेत. आपल्या रूपांतर कौशल्याने त्यांनी मराठी कथांना महाराष्ट्रीय साज चढविला. त्यांची कथा स्वतंत्र असो वा रूपांतरित, ती घटनाप्रधान आहे. त्यांच्या सहाशेच्यावर कथा प्रसिध्द असून 'द्राक्षाचे घोस' हा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. रंजकता, नर्मविनोद, चतुरसंवाद, कथेला मिळणारी अनपेक्षित कलाटणी या वैशिष्ट्यांसह मराठीत प्रथम गुर्जरांनी कथा लिहिली व ती वाचकप्रिय केली. 'मराठी वाचकांच्या मनात कथेची आवड निर्माण करण्याचे, तिला नियतकालिकांच्या सृष्टीत स्वतंत्र स्थान मिळवून द्यावयाचे व तिला स्वतःचे असे खास रूप देण्याचे श्रेय मुख्यतः गुर्जरांनाच दिले पाहिजे.' ८ असे म.ना.अदवंत म्हणतात.

याखेरीज श्री.कृ.के.गोखले, ना.ह.आपटे,वाग्भट नारायण देशपांडे याबरोबरच काशिबाई कानिटकर, गिरीजाबाई केळकर, आनंदीबाई शिर्के या स्त्री लेखिकांनी मनोरंजन कालखंडात कथा लेखन केले. लघुकथेच्या वैभवाची चिन्हे मनोरंजन कालखंडात दिसून आली.

यशवंत किर्लोस्कर कालखंड-

लघुकथेला या काळात अधिक लोकप्रियता मिळाली. कथा अधिकाधिक सूक्ष्म बनू लागली. जी केवळ घटनाप्रधान होती ती स्वभावप्रधान बनू लागली. भावनांची आंदोलने सूक्ष्मपणे रेखाटण्यात लेखक कौशल्य प्रकट करू लागले. कथेच्या उठावासाठी वातावरणाचा योग्य तो उपयोग करून घेण्यात आला. कथेत कलात्मकता व वास्तवता येऊन कथेचा सर्व प्रकारे विकास या काळात झाला. कथेच्या कलात्मक विकासाचा कालखंड असे या कालखंडास म्हणावे लागेल.

दिवाकर कृष्ण हे या कालखंडातील एक महत्वाचे लेखक होत. केवळ घटनाप्रधान वर्णनापेक्षा स्वभाव रेखाटणाला त्यांनी महत्वाचे स्थान दिले. व्यक्तीची भावनिक आंदोलने त्यांनी आपल्या कथेतून टिपली. त्यांच्या नायक व नायिका काव्यात्मवृत्ती जोपासणाऱ्या आहेत.

‘अंगणातील पोपट’ ही त्यांची पहिली कथा होय. ‘समाधी ते इतर गोष्टी’, ‘महाराणी व इतर कथा’ हे त्यांचे कथासंग्रह प्रकाशित झाले आहेत. ‘अंगणातील पोपट’, ‘मृणालिनीचे लावण्य’ या त्यांच्या कथा कलेच्या व भावना प्रधानतेच्या दृष्टीने महत्वाच्या आहेत. जीवनातील साध्या साध्या प्रसंगातही त्यांनी आपल्या कथेत रस निर्माण केला. नव्या मराठी लघुकथेचे यशस्वी प्रवर्तक म्हणून श्री.वि.स. खांडेकरांनी त्यांचा जो गौरव केला आहे तो यथायोग्य आहे.

ना.सी.फडके हे या काळातील मराठी रसिकांना एक नवी सौंदर्यदृष्टी देणारे कथाकार होत. मराठी साहित्यातील ‘कलापीठाचे कुलगुरू’ म्हणून ना.सी.फडके यांना गौरविले जाते. ‘प्रतिभासाधन’, ‘लघुकथा लेखन तंत्र आणि मंत्र’ या त्यांच्या तंत्रासंबंधी पुस्तकांतून त्यांनी रचना, निरगाठ व उकल या लघुकथेच्या तंत्रासंबंधी लेखन केले.

‘शक्य तितक्या परिणामकारक रीतीने आणि शक्य तेवढ्या कमी पात्र प्रसंगाच्या सहाय्याने सांगितलेली एकच गोष्ट म्हणजे लघुकथा’ अशी त्यांनी लघुकथेची व्याख्या केली आहे.

‘फडके यांच्या गोष्टी भाग १ ला’ पासून ते ‘बावनकशी’ पर्यंत जवळजवळ वीस कथासंग्रह त्यांच्या नावावर आहेत. फडक्यांनी मराठी कथा तंत्रारूढ केली. त्यांच्या कथेत रचना सौंदर्याला अग्रस्थान आहे. एकच एक संस्कार करणे हे कथेचे ध्येय त्यांनी मानले.

‘कलेकरीता कला’ या तत्वाचा स्वीकार, रचनासौंदर्य, भाषेचे सौंदर्य, चटकदार संवाद, रेखीव व्यक्तिचित्रे ही त्यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये होत. ‘शोभेसाठी’, ‘भाल्याची शिकार’, ‘जिथे

ते तिथे मी', 'वेडी' अशा अनेक कथांनी फडके यांची कथासृष्टी बहरली आहे.

वि.स.खांडेकर मराठी लघुकथेचे अनभिषिक्त सम्राट होते. सामाजिक जीवनातील सुखदुःखांचा वेध घेणारी त्यांची कथा जीवनवादाचा पुरस्कार करते. १९२३ साली 'घर कुणाचे?' या कथेपासून लेखनास सुरुवात करून 'प्रीतीचा शोध' पर्यंत त्यांनी पंचवीस कथासंग्रह लिहिले. 'जांभळीची शाळा तपासणी' ही त्यांची उल्लेखनीय कथा आहे. आकर्षक सुरुवात, परिणामकारक शेवट व कथेची रेखीव बांधणी यांकडे खांडेकरांची विशेष लक्ष होते. कथांतील सामाजिक जाणीव किंवा मानवी जीवनातील विविध प्रश्नांची हाताळणी हा त्यांच्या कथा लोकप्रिय होण्यातील महत्वाचा घटक होता.

मराठी कथेच्या दालनात रूपक कथांची वैशिष्ट्यपूर्ण भर खांडेकरांनी घातली. सच्च्या जीवनाभूतीचे दर्शन, मानवतेचा पुरस्कार, अंतःकरणाचा जिव्हाळा, तळमळ या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे खांडेकरांची कथा त्या कालखंडात लोकप्रिय ठरली हे मान्य करावे लागते.

य.गो.जोशी यांनी मध्यमवर्गीय जीवनातील अनेक कौटुंबिक भावनांचे चित्रण अतिशय जिव्हाळ्याने केले आहे. आई व मुलाचे प्रेम, भावा बहिणीचे प्रेम, दीर भावजयीचे प्रेम अशा अनेक कौटुंबिक भावनांचा प्रत्यय त्यांनी वाचकांना आणून दिला. या दृष्टीने त्यांच्या 'शेवग्याच्या शेंगा', 'कोथिंबीरीच्या वड्या', 'वहिनीच्या बांगड्या' या कथा वाचनीय झाल्या आहेत. काही कथांतून त्यांनी जीवनविषयक चिंतनही प्रकट केले आहे. तंत्राची चौकट न मानता त्यांनी जिव्हाळा हे लघुकथेचे खरे तंत्र मानले.

फडके, खांडेकर या आघाडीच्या कथा लेखकांबरोबरच अनंत काणेकर, वि.वि.बोकील, र.वा.दिघे, ग.ल.ठोकळ हे कथाकार या काळात लेखन करीत होते. गोमंतकीय पार्श्वभूमीवर प्रादेशिक कथांचा बहरही याच कालखंडात आला. त्यामध्ये लक्ष्मणराव सरदेसाई, वि.स.सुखटणकर यांचा उल्लेख करावा लागेल. तसेच चि.वी.जोशी, प्र.के.अत्रे हे विनोदी लेखक याच कालखंडात मान्यता पावले. लघुकथेच्या विकासात यातील प्रत्येकाचे योगदान महत्वाचे आहे.

वामन चोरघडे यांनी दुःख, उदासिनता, उदात्तता या माणसाच्या जीवनातील सूक्ष्म भावच्छटेवर कथा लिहिल्या. 'सुषमा', 'प्रदीप' या सारखे त्यांचे सात कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत.

कोणतीही सूक्ष्म भावछटा ते काव्यात्म पध्दतीने चित्रित करतात. याची साक्ष त्यांच्या 'अमरवेल', 'माणूस कारडतो', 'जीवन तयासी कोण घाली?' यासारख्या कथांतून पटते. त्यांच्या हळूवार व नजाकतदार चित्रणात जिव्हाळा आहे. जीवनातील शाश्वत मूल्यांचा वाचक मनावर संस्कार करण्यासाठीच चोरघड्यांनी कथालेखन केले. 'कथेला कथानकप्रधानतेच्या कोंडीतून व तंत्राच्या चौकटीतून मुक्त करण्याच्या दृष्टीने चोरघड्यांनी य.गो.चे कार्य हाती घेतले. ते त्यांनी

पुष्कळच पुढे नेले.'^९ असे इंदुमती शेवडे म्हणतात.

हा लघुकथेच्या विकासाचा कलात्मक कालखंड होय. आशयाने, आकाराने तंत्राने मराठी कथेत विविधता आली. कथेत जीवनदर्शन होऊ लागले. व्यक्तीच्या भावभावना, सूक्ष्म स्वभावविशेष, वेगवेगळ्या भाववृत्ती तिने रंगविल्या. कधी पात्रांचा, कधी डायन्यांचा, कधी पात्रमुखी निवेदन अशा निवेदनाच्या पध्दतीही लघुकथेत वापरल्या गेल्या. कथेचे आशयानुसार व तंत्रानुसार प्रकार रूढ झाले. प्रादेशिक कथा, ग्रामीण कथा, जानपद कथा हे आशयानुसार व व्यक्तिचित्रे, भावचित्रे, रूपककथा हे रचनेनुसारी प्रकार रूढ झाले. एकंदरीत कथेचा सर्वांगीण विकास करणारे प्रयोग या काळात झाले.

सत्यकथा अभिरूची कालखंड-

१९४५ च्या आसपास कथेचे आजचे युग सुरू झाले. ज्ञान शाखांच्या विविध क्षेत्रात नव्या संशोधनाची भर पडत गेली. दुसऱ्या महायुद्धाचे परिणाम लोकजीवनावर झाले. यांत्रिकता, बकालपणा, गतिमानता यांनी सारे जीवन ढवळून निघाले. माणूसकी लोप पावली, जीवनमूल्यांचा ऱ्हास झाला. या सर्वांचे चित्रण हे नवकथेचे विषय बनले. क्षुद्र वाटणाऱ्या जीवनातील नाट्य नवकथेने टिपले. ललित साहित्याच्या कथा क्षेत्रात नव्या जाणिवांचे आविष्कार 'सत्यकथा' व 'अभिरूची' या मासिकातून होऊ लागले. नवकथेचे गंगाधार गाडगीळ, पु.भा.भावे, अरविंद गोखले व व्यंकटेश माडगुळकर हे चार शिल्पकार मानले जातात.

गंगाधर गाडगीळांनी आपल्या कथेत महायुद्धाने ढवळून निघालेल्या मानवी वैचारिक विश्वाचा शोध घेतला. नव्या जाणिवांना आविष्कृत करण्यासाठी नवी आविष्कार पध्दती कथेसाठी निवडली. त्यांचे 'कडू आणि गोड', 'नव्या वाटा' हे कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. समृद्ध अशा अनुभवातून त्यांनी कथेत वेगवेगळे प्रयोग केले. गाडगीळांनी कथेला समूहाची कथा बनविले. मनोविश्लेषणाच्या तंत्राने त्यांनी आपल्या कथेत बालमनाचाही कानोसा घेतला. त्यांनी 'कबुतरे', 'घरातला चोर', 'शामचे गुपीत' या कथांतून लहान मुलांच्या मनाचे चित्रण केले आहे.

मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण करणारी त्यांची 'किडलेली माणसे' ही कथा प्रसिध्द आहे. त्यांची प्रतिभा जीवनाचे अनुभव विविध पातळ्यांवरून घेत असल्याने नवकथेत त्यांचे नाव मानाने घेतले जाते. 'गाडगीळांनी मराठी कथेला पिंजऱ्यातून मुक्त करून गगनभरारी मारण्यासाठी पंख दिले.'^{१०} हे इंदुमती शेवडे यांचे विधान सार्थ आहे.

उद्दाम भावना व कणखर प्रभावी भाषेतून पु.भा.भावेंनी कथाविश्व फुलविले. प्रणयभावनेच्या अनेकविध छटा त्यांच्या कथेतून येतात. कामवासना व प्रीती यांचे जीवनात असणारे स्थान, त्यांच्या आविष्कारामूळे समाजात दिसणारे ढोंग व खोटेपणा यांचे चित्रण भाव्यांच्या कथेत परिणामकारपणे घेते. त्यांच्या 'सतरावे वर्ष', 'फुलवा', 'मोह' या कथा त्या

दृष्टीने वाचनीय आहेत. भाव्यांच्या सामाजिक मनाचा आविष्कार त्यांच्या काही कथांतून झालेला आहे. दंभ, ढोंग, खोटेपणा या ठिकाणी तिला उपरोधाची धार आहे. 'पाषाण', 'संस्कृती', 'पापी माणसे' या कथांतून सामाजिक नीती-अनीतीचे दर्शन घडते.

सकस भाषाशैली, परिणामकारक भावचित्रण, निरोगीपणा व मोकळेपणा हे भाव्यांच्या लेखणीचे विशेष होत.

नवकथेच्या क्षेत्रातले अरविंद गोखले हे महत्वाचे मानकरी. समाजातील सर्व पातळीवरील 'व्यक्ती' ही गोखल्यांच्या कथेचे केंद्र आहे. 'नजराणा', 'मंत्रमुग्धा', 'व्रती', 'शपथ' यासारखे एकवीस कथासंग्रह गोखल्यांच्या नावेवर आहेत.

लोकविलक्षण मनोवृत्तीचे विविध पातळ्यांवरील दर्शन त्यांच्या कथेतून घडते. महायुद्ध, बेकारी, जातीय दंगे, फाळणी यांची पार्श्वभूमी त्यांच्या कथांना लाभली आहे. स्त्रीमनाचा हळूवारपणा, त्यांच्या निष्ठा, प्रेमाच्या स्मृतीची हळूवार जोपासना इ. भावतरंगांचे दर्शन गोखल्यांच्या कथेतून घडते. त्यांच्या कथेतील मेधा, मंजूळा, मिथिला, उमा ही स्त्री व्यक्तिचित्रे कायमची लक्षात राहण्याजोगी आहेत. परमनप्रवेशाचे तंत्र वापरल्याने त्यांची कथा श्रेष्ठ ठरली आहे.

माणदेशच्या अस्सल मातीतून व्यंकटेश माडगूळकरांनी आपले कथाविश्व साकारले. त्यांची कथा वाचताना आपण माणदेशच्या परिसरात वावरत आहोत असा भास होतो. अगदी थोडक्या शब्दात त्या त्या व्यक्तीचे चित्र वाचकांसमोर उभे करण्याचे त्यांचे कौशल्य अपूर्व आहे. या दृष्टीने त्यांची 'माणदेशी माणसे' मधील धर्मा रामोशी, रामा मैलकुली, रघु कारकून या सर्व व्यक्ती पाहण्यासारख्या आहेत. माणदेशी वातावरणाबरोबरच तेथील लोकसमजुती, आचारविचार, दारिद्र्य, अज्ञान यांचे चित्रणही ते अतिशय सूक्ष्मतेने करतात. तसेच पात्रांच्या तोंडी माणदेशी बोली घातल्यामुळे त्यातील अनुभव जिवंतपणे व्यक्त होऊ शकतो. त्यांचे कथाविश्व मर्यादित असले तरी ते संपन्न आहे.

या कथाकारांच्या बरोबरीने शांताराम, दि.बा.मोकाशी, सदानंद रेगे, वि.शं. पारगावकर, ए.वि.जोशी इ. कथाकारांनी नव्या वळणाची कथा लिहून नवकथेचा प्रवाह समृद्ध केला. नवकथेच्या समृद्धीत 'सत्यकथा' या नियतकालिकाचा सर्वात मोठा वाटा आहे.

१९६० नंतरची संपन्नता-

आशय व अभिव्यक्तीच्या क्षेत्रात नवकथेने विविध रूपे दाखविली. मनोविश्लेषण, प्रतिमांचा वापर ह्या साधनांचा वापर करून जी नवकथा लिहिली जात होती तिचा नवोदित लेखकांनी अर्थसंकोच केला. नवकथा एका ठराविक आवर्तात सापडते की काय अशी भीती वाटू लागली. याच सुमारास जी. ए. कुलकर्णींनी आपल्या लेखनाची ताकद दाखवून दिली.

घटनाप्रधान, अस्तित्ववादी, दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी अशा वर्गात मोडणाऱ्या कथा या कालखंडात लिहिल्या गेल्या. प्रातिनिधीक कथाकारांचा उल्लेख करून हा आढावा घेता येईल.

घटनांचा आधार घेऊन व्यक्तीचे गहन गूढ मनोव्यापारांचे चित्रण जी. ए. कुलकर्णी करतात. प्रतिमांचा योग्य वापर करून कथेतील अनुभव ते अधिक गहिरा करतात. कथेसाठी त्यांनी निवडलेला अनुभव नाट्यमय व शोकात्म स्वरूपाचा असतो. या दृष्टीने त्यांच्या 'माणूस नावाचा बेटा', 'गिधाडे', 'प्रदक्षिणा', 'गुंतवळ', 'राधी' या कथा उल्लेखनीय आहेत.

'प्रचंड बौद्धिक सामर्थ्य, कथेच्या वेगवान प्रवाहात नेण्याची सिध्दी व मराठी कथेला अल्पपरिचीत व अपरिचीत असलेली क्षेत्रे दाखवून स्तिमित करण्याची बहुज्ञता यांमुळे जी. ए. कुलकर्णी यांची श्रेष्ठ कथाकारांमध्ये गणना होते' हे डॉ. अंजली सोमण यांचे विधान सार्थ आहे.

कथा घटनाप्रधान असूनही घटनेच्या अनुषंगाने मनोविश्लेषण करण्यावर विद्याधर पुंडलिकांचा भर असतो. त्यांनी निवडलेले कथाबीज हेच मूलतः नाट्यात्म स्वरूपाचे असते. मानवी मनाचे पापुद्रे मोठ्या ताकदीने त्यांची कथा उलगडून दाखवते. विषयाला आवश्यक त्या तरल गूढ वातावरणामुळे त्यांची कथा काव्यमय बनते. कौटुंबिक नातेसंबंधाची पार्श्वभूमी तिला असल्याने त्यांची कथा मानवी संबंधाची कथा होते. त्यांच्या 'आजी शरण येते', 'टेकडीवरचे पीस,' 'दवणा' या कथा उल्लेखनीय आहेत.

याखेरीज काहीशी नवी मळवाट निर्माण करणाऱ्यांमध्ये चिं.त्र्यं.खानोलकर, वि.शं.पारगावकर, श्री.दा.पानवलकर, शरच्चंद्र चिरमुले हे कथालेखक आढळतात. याखेरीज मराठी कथेत दलित व ग्रामिण हे दोन समर्थ प्रकार निर्माण झाले.

वरील उल्लेख केलेल्या कथाकारांखेरीज अनेक कथा लेखक व लेखिका यांनी १८९० पासून आजपर्यंत कथेचे क्षेत्र समृद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. कथा वाङ्मयाला प्रसिध्दी देण्यामध्ये करमणूक, यशवंत, किल्लोस्कर, मनोरंजन, सत्यकथा या नियतकालिकांचाही वाटा सिंहाचा आहे. कथेत ग्रामीण, विनोदी, प्रादेशिक, स्त्रीवादी असे विविध प्रवाह निर्माण झाले. मराठी कथा विविधांगी व समृद्ध झाली. मराठी कथेचा हा स्थूल आढावा असल्याने प्रातिनिधीक कथाकारांचा उल्लेख केला आहे.

यानंतर मराठी कथेचे विविध प्रकार आज आपण पाहू.

मराठी कथेचे प्रकार

कथेची आवड मनुष्याला निसर्गतःच आहे. प्राचीन काळी त्या गोष्टीरूपात सांगितल्या

जात. लिखित स्वरूप गोष्टींना येण्यापूर्वी त्या मौखिक परंपरेने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे अशा पध्दतीने जतन केल्या जात.

प्रतिवर्षी इतर ललित साहित्याची तुलना करता मनोरंजनासाठी कथा किंवा कादंबरी हाच वाङ्मय प्रकार लोकप्रिय झालेला आढळतो. कथात्म वाङ्मयात मनोरंजनाबरोबरच समाजदर्शन व त्यासंबंधी इतर विवेचन होत असते. कथात्म वाङ्मयात जीवनाचे काल्पनिक चित्र आकर्षकपणे मांडले जाते. सभोवतालच्या सृष्टीतील साधनसामग्री वापरून कथाकार आपल्या प्रतिभेने व चातुर्याने सत्याचा आभास निर्माण करतो. या कथात्म वाङ्मयाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे.

ऐतिहासिक कथा-

यातील कथानकाचा माहित असलेल्या गोष्टींशी संबंध असतो. पण इथे अद्भूततेला वाव नसतो. तरीही सत्याचा आभास प्रकट करणे हीच ऐतिहासिक कथेची प्रवृत्ती आहे.

इतिहासातील एखाद्या महत्वाच्या घटनेबद्दल काल्पनिक अर्थ लावण्याच्या प्रवृत्तीमुळे लेखक ऐतिहासिक कथा लिहितो. त्या काळाच्या घटनेस साजेसे म्हणून कथेतील वातावरण देखील जुन्या काळाचे असते. पण ऐतिहासिक कथा हा इतिहास नसतो. व्यक्तीच्या वैयक्तिक गुणधर्मांने लेखक आकृष्ट होऊन सामान्य मानवी गुणधर्मांच्या आधारे लेखन करतो तर इतिहासात व्यक्तीच्या सार्वजनिक जीवनावरच भर असतो. पण हे कथात्म वाङ्मय इतिहासाला साधनभूत मानले जात नाही. ही ललित वाङ्मयाची एक शाखा आहे.

सामाजिक कथा-

सभोवतालच्या समाजाचे सूक्ष्म अवलोकन करून समाजाचे चित्र रंगविणे हे सामाजिक कथाकाराचे काम होय. ज्या समाजाचे तो चित्र रेखाटणार आहे त्या जीवनाचा, समाजाचा घटक असल्याने त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंबही त्यात उमटलेले असते. सामाजिक कथेतील पात्रे देखील समाजाच्या विशिष्ट गटाचीच प्रतिनीधी असतात. काही सामाजिक कथांतून लेखकाचा विशिष्ट दृष्टीकोणच प्रकट होत असतो.

काही वेळा कथेत वस्तुस्थिती सांगताना सौंदर्याची हानी करून सत्याकडे लक्ष देऊन जी कथा होते ती वास्तववादी कथा. एखादी कथा स्वतःचे मत, विचार प्रदर्शित करण्यासाठी असते. ती प्रचाराची कथा होते.

विज्ञान कथा-

विज्ञान कथा हा प्रकार आज मराठीत रूढ होतो आहे. पण हा मूळचा पाश्चात्य प्रकार होय. मराठीतील विज्ञानकथा इंग्रजी व अमेरिकन विज्ञान कथांवर आधारलेली आहे. विज्ञान कथांचा

मराठी जोमदार व कसदार प्रवाह इतर भारतीय भाषांमध्ये सापडत नाही. विज्ञानकथेत कल्पनाशक्ती किती जरी वापरली तरी वैज्ञानिक सत्याची कास सोडता येत नाही. प्रस्थापित विज्ञानाचा पाया गोष्टीसाठी वापरला तरच ते विज्ञान साहित्य होईल. विज्ञान कथेच्या मूळाशी एखादी वैज्ञानिक कल्पना असावी असे गृहीत धरले तरी ती कल्पना वाचकाला नीट कळली पाहिजे. नाहीतर सामान्य वाचकाचा आपल्याला हे कळणार नाही असा ग्रह होईल.

श्री.ब.रानडे यांची १९१५ मध्ये प्रकाशित झालेली 'तारेचे रहस्य' ही मराठीतील पहिली विज्ञान कथा होय. बाळ फोंडके, निरंजन घाटे, लक्ष्मण लोंढे, सुबोध जावडेकर, सुहास देवळीकर, यशवंत देशपांडे आणि इतरही अनेक लेखक नियमितपणे विज्ञानकथा लिहित आहेत.

'विज्ञानकथा ही वास्तववादी, प्रचलित जीवनाचेच नव्हेतर भविष्यात रूढ होऊ पाहणाऱ्या जीवनाचे बहिर्गोल भिंगातून मिळणारे विदारक दर्शन घडविणारी कथा आहे.'^{१३}

गूढकथा-

गूढकथा म्हणजे भूतांच्या गोष्टी किंवा रहस्यकथा असा गैरसमज आहे. भूतकथा लिहिताना वातावरणनिर्मिती कथानकाची रचना, कथेला एक अर्थ हे सर्व त्यामध्ये यावे लागते. भूतकथेखेरीज मानवी मनातल्या असंख्य हालचाली गंड, मनोव्यापर, स्वप्नसृष्टी हेही गूढकथांचे विषय होऊ शकतात. गूढकथेमुळे वाचकाच्या कल्पनाशक्तीला चालना मिळते.

कविवर्य एडगर अॅलन पो आणि नॅथॉनिएल हॉथॉर्न यांनी गूढकथा हा वाङ्मय प्रकार लोकप्रिय केला. मराठीत सदानंद रेग्यांचे 'काळोखाची पिसे', 'चंद्र सावली कोरतो' हे गूढकथा संग्रह प्रसिध्द आहेत. द.पां.खांबेदे यांचे 'भीतीच्या छाया' हे गूढकथांचे पुस्तक प्रसिध्द आहे. याखेरीज पु.भा.भावे, नारायण धारप, ग.रा.टिकेकर हे गूढकथा लेखक होत. लेखनाच्या गांभीर्यामुळे नारायण धारप यांच्या कथेत वेगळेपणा जाणवतो. त्यांच्या 'चंद्राची सावली', 'पारंब्यांचे जग', 'ऐशी रत्ने मेळवीन' या कथा मराठीला भूषण आहेत.

विनोदी कथा-

पु.ल.देशपांड्यांपासून मध्यमवर्गीय जीवनात विनोद आला. मुक्त अशा विनोदी लेखनाबरोबर विनोदी व्यक्तिचित्रे ही त्यांनी रेखाटली आहेत. विनोदी कथेतून निखळ विनोदाबरोबरच उपहास, कोट्या अतिशयोक्ती यांचाही वापर केला जातो. विनोदाचा हेतू समाजप्रबोधनही असतो. सरकारी कचेऱ्यातला भ्रष्टाचार, कामातील दिरंगाई इ.गोष्टी विनोदी पध्दतीने समाजासमोर ठेवल्या जातात. एकंदरीत वीस पंचवीस वर्षातील विनोदी वाङ्मयाचा विचार करता ते कथेच्या अंगाने फारसे विकसीत झाल्याचे आढळत नाही. रमेश मंत्र्यांनी वास्तवातल्या व्यक्तीरेखांवर कथा लिहिल्या. द.मा.मिरासदारांनी कथांच्या परिणामकारकतेकडे

विशेष लक्ष दिले. त्यांची मिस्किल व गप्पाष्टकासारखी निवेदनशैली ही आकर्षक आहे. वा.ल.कुलकर्णी त्याला 'मिरासदारी कथा'च म्हणतात. याखेरीज जयवंत दळवी, शं.ना.नवरे व व.पु.काळे यांनी फॅटसीचा वापर केला. सुभाष भेंडे, प्रभाकर ताम्हाणे, विजय कापडी, मुकुंद टाकसाळे हे इतर विनोदी कथा लेखक होत. विनोदी कथा लेखिकांमध्ये शकुंतला फडणीस, इंद्रायणी सावकार, दीपा गोवारीकर ही नावे सांगता येतील.

कथेच्या प्रकारांबरोबरच मराठी ग्रामीण कथेचा प्रवाहही जोरकसपणे पुढे आलेला दिसतो. या ग्रामीण कथेचा विचार आता आपल्याला करावयाचा आहे.

मराठी ग्रामीण कथा: स्वरूप आणि विकास

मराठी साहित्यात 'ग्रामीण कथा' असा विशिष्ट व वेगळा विचार करण्यापूर्वी काही विशिष्ट अशी पार्श्वभूमी समजावून घेणे आवश्यक आहे.

मराठीत 'ग्रामीण' या सदरात जमा होणारी वाङ्मय निर्मिती १९२५ पासून होऊ लागली. जाणिवपूर्वक ग्रामीण जीवनाचे दर्शनही १९२५ पासून सुरू झाले. ग्रामीण साहित्याच्या आगेमागेच १९२७-२८ पासून प्रादेशिक साहित्य निर्माण होऊ लागले.

ग्रामीण साहित्याचे पहिल्यांदा चित्रण हरिभाऊंच्या 'काळ तर मोठा कठिण आला' या कथेत सापडते. १९२० नंतर खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्याचा प्रसार सुरू झाला. महात्मा गांधींची 'भारत हा खेड्यांचा देश आहे' व 'खेड्याकडे चला' ही घोषणा ग्रामीण परिसराच्या जागृतीला कारणीभूत झाली. गांधीवाद ही ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा आहे.

ग्रामीण व प्रादेशिक या संज्ञांनी ध्वनीत होणाऱ्या साहित्याबद्दल वेगवेगळ्या पध्दतीने विचार झाला. 'ग्रामीण' आणि 'प्रादेशिक' ही काही वाङ्मयाची मूल्ये नव्हेत तर वैशिष्ट्ये आहेत.

'कोकणच्या पार्श्वभूमीवर, जीवनावर लिहिलेल्या साहित्यकृती साधारणतः मराठीत 'प्रादेशिक' म्हणविल्या जातात, आणि इतर प्रदेशाच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झालेले साहित्यही प्रादेशिक होऊ शकते'^{१३} -नागनाथ कोतापळे.

याबाबतीत एका विशिष्ट प्रदेशातील ग्रामीण साहित्य एकत्र केले की, त्यातून प्रादेशिकता सिध्द व्हायला हरकत नाही हा आनंद यादवांचा दृष्टीकोन योग्य वाटतो.

आजही आपल्या देशातील ऐशी टक्के जनता खेडापाड्यातून राहते. लोकसंख्येच्या राहणीच्या ठिकाणावरून ग्रामीण व नागर असा भेद पडतो. खेड्यांची रचना व समाजव्यवस्था बघितली तर युगानुयुगापासून चालत आलेल्या या रचनेत माणसे विशिष्ट पध्दतीने बांधलेली असतात. शेतकरी हा या रचनेत प्रमुख व त्याच्याभोवती इतर लोक अशी रचना असते. ग्रामीण संस्कृती ही तुलनेत

स्थिर असते. त्या लोकांचे उद्योगधंदे स्थिर व परंपरागत असतात. त्यांच्या समाजजीवनात असणाऱ्या अंधश्रद्धा, लोकाचार रूढी व समजूती यांचेही स्थान ग्रामीण समाजात फार मोठे असते. 'येथे भूतकाळच वर्तमानकाळात गोठलेला असतो.' असे अ.रा.तोरो म्हणतात. ^{१४} ग्रामीण जीवनातून फुलणारे, ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य असे थोडक्यात म्हणता येईल.

“खेडेगाव, तेथील जीवनपध्दती, तेथील रीती, शेती, तेथील निसर्गाशी मातीशी असलेला मानवी पण प्रदेशनिष्ठ वैशिष्ट्यपूर्ण संबंध, तेथील एकूण संस्कृतीला लाभलेली काही प्रादेशिक वैशिष्ट्ये, मानवी जीवनाला याच प्रदेशानुसार पडलेल्या आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, ज्ञानविषयक मर्यादा व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न व समस्या इ. गोष्टीनुसार अनुभूतीला लाभलेली वैशिष्ट्ये त्या कथेत येतात. ही कथा खास ग्रामीण अनुभूतीतून जन्माला येते.” ^{१५} असे डॉ. आनंद यादव म्हणतात.

ग्रामीण जीवनाचे चित्रण मराठी साहित्यात यापूर्वी नव्हतेच असे नाही. ग्रामीण जीवनावहलच्या चित्रणात आत्मियता नव्हती, जिव्हाळा नव्हता. ग्रामीण घटकांच्या मार्फत स्वप्न व मनोरंजन साधण्याचा उद्देश होता. हे वर्णन केवळ सांकेतिक स्वरूपाचे होते.

नव्या विषयाच्या शोधातून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करण्याच्या उद्देशाने काही लेखक ग्रामीण जीवनाकडे वळले. याचा परिणाम म्हणजे वि.स.सुखटणकरांची कथा होय.

वि.स.सुखटणकर-

ग्रामीण जीवनाविषयीच्या वाङ्मयीन जाणिवा मराठी साहित्यात सुखटणकरांनी निर्माण केल्या. १९३१ साली त्यांनी 'सहाद्रीच्या पायथ्याशी' हा आपला आठ प्रादेशिक कथांचा संग्रह प्रसिध्द केला. या संग्रहातील कथा लेखनाला त्यांनी १९२६-२८ पासूनच सुरूवात केली होती.

गोव्यातील जीवन त्यांनी जवळून पाहिलेले असल्यामुळे त्या जीवनातील ज्वलंत प्रश्न त्यांनी वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिले. गोव्यातील देवदासींची चाल व त्यांची होणारी कुचंबणा, गावातील श्रीमंत वतनदार यांमधील हेवेदावे, भांडणे, नव्या विचारसरणीतून आलेले धार्मिकतेचे खूळ इ. गोष्टी त्यांनी कथेतून मांडल्या.

गोव्याची निसर्गसमृद्ध भूमी, तेथील जीवन, संस्कृती यांचे अनुमान त्यांच्या कथांवरून काढता येते. हा परिसर उभा करण्याची त्यांची प्रेरणा साम्यवादी, देशप्रेमाची व स्वतंत्रतेची आहे हे विसरता येत नाही. प्रादेशिक चित्रणाचा एक उल्लेखनीय प्रयत्न त्यांनी केला.

लक्ष्मणराव देसाई-

लक्ष्मणराव सरदेसाईंनी गोव्याशी निगडित प्रादेशिक वाङ्मय लिहिले. 'कल्पवृक्षाच्या छायेत', 'सागराच्या लाटा', 'वादळातील नौका', 'ढासळलेले बुरूज' हे त्यांचे वैशिष्ट्यपूर्ण कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत. काही वेगळ्या प्रेरणा घेवून सरदेसाईंनी लेखन केले. जीवनातील नाट्य, मानवी स्वभावाचे नमुने स्त्री-पुरुष संबंध ह्या सारखी लेखनातील वैशिष्ट्ये त्यांच्या 'मोडलेले माड', 'जरीचे पातळ', 'गुरवाचे रक्त' इ. कथातून दिसतात. सुखटणकरांनी दाखवलेली कथेची दिशा सरदेसाईंनी विस्तारली व लेखन सातत्य ठेवले.

ग.ल.ठोकळ-

१९४३ साली 'कडूसारखर' हा त्याचा पहिला कथासंग्रह प्रकाशित झाला. खेडेगावातील अज्ञान, माणसामाणसातील हाडवैर, दादागिरी करणारे लोक, शेतीतील नाट्यपूर्ण प्रसंग, खेडेगावातले सण, उत्सव इ. त्यांनी आपल्या कथांचे विषय केले. ग्रामीण जीवनाचे व्यापक दर्शन त्यांच्या कथेतून घडते. ठोकळांची कथा घटनाप्रधान असून रंजक आहे.

मानवी मनाचा शोध घेण्यापेक्षा त्यांनी व्यक्तींच्या द्वारा नाट्यपूर्ण प्रसंगांचे चित्रण केले. घटना नाट्यपूर्ण करताना ते अद्भूताचा आधार घेतात. त्यांच्या निसर्ग व व्यक्तिवर्णनात काव्य, कल्पकता रांगडेपणा या गोष्टी अधिक प्रमाणात दिसतात. आकर्षक प्रारंभ, घटनांची मन रमविणारी मालिका व चटकदार शेवट असा जणू फडके तंत्राचा अवलंब त्यांनी कथा लेखनासाठी केला. जीवन दर्शनापेक्षा मनोरंजनावर अधिक भर दिल्याने ग्रामीणतेच्या दृष्टीने त्यांची कथा फारसा प्रभाव टाकू शकली नाही.

र.वा.दिघे-

१९४० ते ४६ असा त्यांचा लेखनकाल आहे. 'दंडकारण्यातील रात्री' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह होय. तो १९४० मध्ये प्रकाशित झाला. दिघ्यांच्या कथेतून सह्याद्रीच्या कुशीतील माणसांचे दर्शन घडते. कोळ्यांचे जीवन त्यांनी काही कथांमधून चित्रित केले आहे. निसर्गाची सूक्ष्मवर्णने दिघेच्या कथेत अत्यंत सूक्ष्मपणे येतात.

आपल्या कथांतून दिघ्यांनी लोककाव्ये, ओव्या व इतर कवितांचा उपयोग केला आहे. दुष्टांचा पराभव आणि सज्जनांचा जय चित्रित करणाऱ्या त्यांच्या कथा सामान्य वाचकाला आकर्षक करतात. एकतानतेने चित्रण केल्याने दिघ्यांच्या ग्रामीण कथा अल्पगुणी मनावर ठसून जातात.

चि.य.मराठे-

यांनी १९२५ पासून कथालेखनास आरंभ केला. १९४६ साली 'गावरान गोष्टी' हा त्यांचा कथासंग्रह प्रकाशित झाला. वाचकांची करमणूक, कुतूहलनिर्मिती व शेवटी त्याला धक्का देणे ही कलाकुसर मराठ्यांच्या कथालेखनात जाणवते. बेरडासारख्या गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या जमातींचे लोकचित्रण त्यांच्या कथेतून जाणवते. वाचकांना भावविवश करणे, नाट्यपूर्ण प्रसंगांची गुंफण करणे आणि प्रसंगांचे विस्ताराने वर्णन करणे यामुळे ग्रामीण जीवनानुभवांचे लक्षणीय असे चित्रण त्यांच्या लेखनात आढळत नाही.

श्री.म.माटे-

स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचा ठसा ज्यांच्या कथालेखनावर आहे असे एक ग्रामीण कथाकार म्हणजे श्री.म.माटे, माट्यांच्या लेखनात भावनेचा उमाळा व सूक्ष्म निरीक्षण आहे. तारळखोऱ्यातील पिऱ्या, झाडूवाली शेवंती या त्यांनी रंगविलेल्या व्यक्तिरेखा वाचक मनाला चटक लावतात. माट्यांनी ग्रामीण कथाविश्वात आपले स्वतःचे स्थान निर्माण केले आहे. प्रस्तुत प्रबंधिकेत श्री.म.माट्यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग' व 'माणुसकीचा गहिवर' या दोन कथासंग्रहांविषयी आपणास विस्ताराने विचार करावयाचा आहे.

म.भा.भोसले-

सातारा सांगलीकडचा परिसर भोसले यांच्या कथा चित्रणात येतो. त्या परिसरातील बोलीचाही अचूक वापर त्यांनी आपल्या कथेतून केला. ग्रामीण लोकांच्या जीवनातील लहानसहान समस्यांची मांडणी व सुशिक्षितांची सामाजिक जाणीव ही दोन वैशिष्ट्ये भोसल्यांच्या कथेमध्ये आढळतात. मानवी मनाचे धागे सुटे करून सांगण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीत नाही त्यामुळे त्यांची कथा वाचक मनावर फारसा प्रभाव टाकू शकली नाही.

व्यंकटेश माडगूळकर-

सातारा सांगलीकडच्या प्रदेशाचे अधिक वास्तवदर्शी व जीवनस्पर्शी चित्रण करत माडगूळकरांनी ग्रामीण कथा पुढे नेली. एक स्वतंत्र असा घाट माडगूळकरांनी कथेला दिला. माडगूळकरांच्या लेखनामुळे कथेचे हकीकत किंवा गोष्ट असे स्वरूप न राहता कथेला कलात्मक उंची प्राप्त झाली. त्यांच्या कथेचा पट आशय दृष्ट्या खूप व्यापक आहे. त्यांच्या कथा एकत्रितपणे वाचल्या की सगळा गावगाडाच आपल्यासमोर उभा राहतो.

माणदेशच्या परिसरात रूक्ष व वैराण निसर्गाशी झुंज देत जगणाऱ्या काटक माणसांचे चित्रण 'माणदेशी माणसे' या पुस्तकात पहायला मिळते. माणदेशचा निसर्ग व ती माणसे यांचे एक नाते

आहे. माणदेशी माणसे, माणदेशचा निसर्ग या पायवर उभी आहेत. ही माणसे गरीब आहेत, लाचार आहेत, भोळी आहेत तशी लुब्रीसुध्दा आहेत. ती जशी आहेत तशी चितारल्याने ती खरी ठरतात.

ग्रामजीवनातील दुःख हे कथेचे केंद्रस्थान, सहज सोपी निवेदन शैली, व्यक्तिचित्रणात बारीक तपशील, सूक्ष्म निरीक्षण ही त्यांच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये होत. त्यांच्या सुरवातीच्या लिखाणावर माट्यांची छाप आहे. माडगूळकरांनी आपल्या लेखनाने ग्रामीण कथेला एक उंची प्राप्त करून दिली. 'माडगूळकरांनी ग्रामीण कथेला खानदान दाखविले.'^{१६} असे म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात ते योग्य आहे.

शंकर पाटील-

शंकर पाटलांनी १९४९ मध्ये लेखनास सुरुवात केली. 'वळीव' हा त्यांचा पहिला ग्रामीण कथांचा संग्रह. त्यानंतर त्यांचे 'भेटीगाठी', 'धिंड', 'ऊन', 'वावरी शेंग', 'खुळ्याची चावडी', 'ताजमहालात सरपंच', इ. कथासंग्रह प्रकाशित झाले.

कोल्हापूर जिल्हाच्या आसपासचा प्रदेश त्यांनी आपल्या कथेतून चित्रित केला. ग्रामीण माणसाच्या संसाराचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथेत केले. कुटुंबातील नातेसंबंधांना त्यांच्या कथेत महत्वाचे स्थान आहे. 'ऊन' कथासंग्रहातील 'घालमेल', 'ऊन', 'आतड' या कथा त्या दृष्टीने लक्षणीय आहेत.

त्यांच्या कथेतील स्त्री स्वाभिमानी, जिद्दी असून आई, पत्नी, भावजय, माहेरवाशीण, नणंद अशा कितीतरी नात्यांतून वावरते. प्रसंगी ती काबाडकष्ट सोसते, वाटेल तो त्याग करायला ही तयार होते. त्यांच्या कथेतील स्त्री तसेच पुरूष पात्रे सुध्दा सोशिक आहेत. पाटलांच्या कथेत निसर्गाला सुध्दा माणसाइतकेच महत्व आहे. मानवी भावभावनांशी समांतर असा निसर्ग त्यांच्या कथेत अवतरतो.

त्यांच्या 'धिंड', 'ताजमहालात सरपंच' या कथासंग्रहातील कथा विनोदी आहेत. त्यांच्या विनोदाला उपहासाबरोबरच दुःखाची एक धार आहे. त्यांनी आपल्या 'वळीव', 'आभाळ', 'पोर' या कथेत मनुष्याच्या संज्ञा प्रवाहाचे दर्शन घडविण्याचा प्रयोग केला. मानवी अंतर्मनाचा एक थर यामुळे उलगडला जातो.

मानवी मनाचे अनेक पापुद्रे उलगडून दाखविणे, वैशिष्ट्यपूर्ण अशा प्रकारची भाषा, शोधक व डोळस नजरेने केलेली चित्रणे ही पाटलांच्या कथेची वैशिष्ट्ये होत. शंकर पाटील हा ग्रामीण कथा विकासातील एक महत्वाचा टप्पा आहे.

“पाटलांनी खेड्यातील जीवन थोडे गौण मानून खेड्यातील मने अधिक व्यक्त केली. कलात्मक जाणीव अधिक तीव्र करून ग्रामीण कथा अधिक समृद्ध केली. कलेच्या दिशेने तिला वेगळ्या वाटा दाखविल्या. वेगळ्या शक्यता निर्माण करून ठेवल्या.”^{१०} हा आनंद यादवांचा अभिप्राय शंकर पाटलांच्या कथेबाबत सार्थ वाटतो.

रणजित देसाई-

१९४७ साली रणजित देसाई यांनी कथा लेखनास सुरुवात केली. ‘रूपमहाल’, ‘कणव’, ‘मधुमती’, ‘कातळ’ इ. त्यांचे कथासंग्रह प्रसिध्द आहेत.

मानवी जीवनातील एखादाच उत्कट व रोमहर्षक क्षण टिपणे हे त्यांचे वैशिष्ट्य. त्यांचे कथाविश्व पुष्कळ व्यापक आहे. ग्रामीण समाजातील सामान्य सुखदुःखे, त्यांचे बैल, त्यांची कुत्री, त्यांच्या कोंबड्या या सर्वांची चित्रणे त्यांनी केली आहेत. खेड्यातील जत्रा व उत्सव यांनाही त्यांच्या कथेत स्थान आहे. इनामदार आणि सरदार, भटक्या, निमभटक्या जमाती, खेड्यातील दुर्लक्षित ब्राम्हण वर्ग यांच्याविषयीही देसाई यांनी लिहिले आहे. त्यांच्या ‘कातळ’ व ‘कणव’ मधील कथा अधिक कलात्मक आहेत.

त्यांना ऐतिहासिकतेची ओढ आहे. त्यांच्या ‘रूपमहाल’ सारख्या कथेत हे जाणवते. इनामदारी व जमीनदारी यांचा दिमाख सावरणारी माणसे त्यांच्या कथेत येतात. त्यांनी आपल्या कथेत अनेकदा सांकेतिकतेचा वापर केला आहे. अनुभवविश्व सातत्याने बदलल्याने हा ग्रामीण कथाकार दुर्लक्षित राहिला.

द.मा.मिरासदार-

मिरासदारांच्या कथांना एक वेगळाच रंग आहे. ग्रामीण जीवनात विनोदाला स्थान नाही पण त्या रांगड्या जीवनात त्यांनी विनोदाचा धागा पकडून दाखविला. ग्रामीण विनोदी कथा त्यांनी यशस्वीपणे लिहिली. त्यांचा विनोद सरळ सरळ स्वभाव, व्यक्ती, प्रसंग यांच्यावर आधारलेला असतो.

त्यांनी निवडलेली माणसे भिन्न, इरसाल, बढाईखोर, धूर्त, विक्षिप्त अशीच आहेत. त्यामुळे त्यांनी विषयही भूते, प्रेते, फसवणूक, चोऱ्या यासारखे रंजक निवडले. अतिरंजितता व वास्तवता यावर भर देत त्यांनी अनेक किस्सेवजा कथा लिहिल्या. ‘बापाची पेंड’ हा त्यांचा कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. त्यांच्या काही कथेत, कथेला एकदम कलाटणी दिलेली आढळते. त्यांच्या कथेतील अतिशयोक्तीचे पाय वास्तवात आहेत. ग्रामीण कथेला त्यांनी एक वेगळेच परिमाण दिले. मिरासदारांच्या कथेबद्दल आनंद यादव म्हणतात- “द.मा.मिरासदार यांनी ग्रामीण कथेला एक वेगळीच दिशा दाखविली. ही दिशा त्यांची कथा वाचनाना तशी सोपी वाटते; पण ती

दाखविणे आणि त्या मार्गाने पुढे जाणे हे तितकेच अवघड होते; हे आजच्या अनेक ग्रामीण कथालेखकांनी तथाकथित ग्रामीण विनोदी कथा लिहून न बोलता लेखी कबूल केले आहे. माडगूळकर-पाटील यांची यशस्वी ग्रामीण कथा प्रामुख्याने गंभीर होती. तिच्यात अधूनमधून मिस्कीलपणा येत होता; नाही असे नाही. पण शुध्द ग्रामीण विनोदी कथा द.मा.मिरासदार यांनीच लिहीली.” १८

उध्दव शेळके-

उध्दव शेळके यांनी वऱ्हाडी बोलीला ग्रामीण वाङ्मयात स्थिरता दिली. त्यांच्या ‘शिळान’ या कथासंग्रहातून त्यांनी दारिद्र्याने गांजलेल्या माणसांच्या संसाराचे विदारक चित्र रेखाटले आहे. अतीव दारिद्र्यात सापडलेल्या माणसांविषयी शेळके यांच्या मनात सहानुभूती आहे. प्रत्यक्ष निवेदनापेक्षा वऱ्हाडी बोलीतील संवाद व समृध्द अनुभवाचा हे कस त्यांचे लेखनवैशिष्ट्य होय.

रा.रं.बोराडे-

‘पेरणी’, ‘मळणी’, ‘नातीगोती’, ‘बोळवण’ हे बोराड्यांचे चार कथासंग्रह प्रसिध्द झाले आहेत. ग्रामीण जीवनातील नातेसंबंधांचा वेध त्यांच्या कथेत त्यांनी घेतला आहे. कथा विनोदी पध्दतीने रंगवत नेऊन अनपेक्षित कलाटणी कथेला देण्याची त्यांची लेखनाची पध्दत आहे. आपल्या कथालेखनातून मराठवाड्याच्या मातीची वेगळी वैशिष्ट्ये त्यांनी सांगितली आहेत.

वास्तवशोध हा एकमेव दृष्टीकोन डोळ्यासमोर ठेवून दलित समाजातील काही लेखक लिहू लागले. खेड्यातील पारंपारिक समाजाने त्यांच्यावर अन्याय केले, त्यांना सामाजिक गुलामगिरीत ठेवले तरी ते ग्रामजीवनाचे घटकच होते. त्यांच्या भावभावना व अस्मिता जागृती यांचे चित्रण करणाऱ्या कथा या ग्रामीण कथाच होत. त्यामध्ये शंकराव खरात व अण्णाभाऊ साठे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल.

अण्णाभाऊ साठे-

१९४७ मध्ये अण्णाभाऊंनी कथा लेखनास सुरुवात केली. ‘भूक’ हा अण्णाभाऊंच्या चिंतनाचा विषय. त्यांच्या ‘शिकार’, ‘मुकूल’, ‘मुलाणी’ या कथांमधून भूकेची वेदना प्रत्ययकारी पध्दतीने चित्रीत झाली आहे. त्यांच्या कथेतील माणसे धाडसी, रोखठोक, अन्यायाचा प्रतिकार करणारी अशी आहेत. ती खून, माऱ्यामाऱ्या, गुन्हे करतात. दरोडे घालतात. त्यांची कथा ही स्वानुभवाची व वास्तवावर आधारलेली आहे.

शंकरराव खरात-

शंकरराव खरात कलात्मक जाणिवेने लेखन करतात. 'बारा बलुतेदार' या पुस्तकात त्यांनी अस्पृश्य समाजाबरोबर स्पृश्य समाजातील कारू नारूंचे चित्रण ही केले आहे. त्यांच्या अनुभवाचा स्तर विशेष जाणवतो. त्यांच्या कथेतील व्यक्ती दारिद्र्याने गांजलेल्या सवर्णांच्या अरेरावीने दबललेल्या आहेत. त्यांची पात्रे मुकाटपणे अन्याय सहन करतात. देवाचा कोप, अंधश्रद्धा यामुळे निर्माण झालेले करून प्रसंग त्यांच्या 'तडीपार' या कथासंग्रहात 'डोंबारी' व 'वडार' या कथांतून आढळतात. त्यांच्या कथेतील जीवन व जीवनातील वास्तव अंतःकरणास भिडते.

आनंद यादव-

हे कविप्रकृतीचे ग्रामीण कथाकार आहेत. ग्रामीण जीवनातील सारी स्पंदने, ग्रामीण मातीचे हुंकार त्यांच्या कथेत जाणवतात. प्रथमपुरूषी व तृतीय पुरूषी निवेदन पध्दतीचा वापर त्यांनी कौशल्याने कथेत केला आहे. खेड्यातील जीवनाचे व्याकूल आकलन त्यांच्या 'खळाळ' या कथासंग्रहात दिसते. 'मातीखालची माती' हा त्यांचा व्यक्तिचित्रणात्मक कथांचा संग्रह. जीवन जगण्यासाठी या माणसांना आटापीटा करावा लागतो. तरीही ही माणसे जिद्दी आहेत.

'ग्रामीण साहित्य:स्वरूप आणि समस्या', 'ग्रामीणता:साहित्य आणि वास्तव', 'मराठी साहित्य, समाज आणि संस्कृती' या दोन तीन ग्रंथांतून ग्रामीण साहित्याची तात्विक व सामाजिक मिमांसा त्यांनी केली आहे. ग्रामीण साहित्यविषयक त्यांची भूमिका स्वच्छ व निकोप आहे. ग्रामीण साहित्यविषयक त्यांनी उभारलेल्या चळवळीमुळे लिहू पाहणाऱ्या अन्य नवोदित कथाकारांना मार्गदर्शन मिळाले. 'मराठी ग्रामीण कथेच्या दुसऱ्या, कलावेधी व शैलीप्रयोगी टप्प्याचे श्रेय आनंद यादवांना द्यावे लागते.' ^{१९} हे म.द. हातकणंगलेकरांचे विधान लक्षणीय आहे.

सखा कलाल-

सखा कलाल यांची कथा मनोविश्लेषणाच्या अंगाने प्रवास करते. ग्रामीण बोलीचा, ग्रामीण परिसराचा योग्य वापर सखा कलालांच्या कथेत केलेला आढळतो. त्यांच्या कथालेखनाचे स्वरूप तरल, सौम्य, मंद व तलम अशा स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या 'ढग' व 'सांज' या कथासंग्रहातून सनातन मानवी भावभावना व आदिम स्त्रीपुरूष संबंध चित्रीत झालेले आढळतात.

ग्रामीण कथाकारांची तिसरी पीढी-

तिसऱ्या पिढीतील ग्रामीण कथाकारांत चारूता सागर व महादेव मोरे हे दोन वेगळ्या प्रवृत्तींचे प्रतिनिधी ठरतात.

चारूता सागरांनी मोजकेच कथालेखन करून मराठी कथेवर आपला ठसा उमटवला. चारूता सागर यांच्या कथेत नाट्यात्म बीज, मनोविश्लेषण व काव्यगर्भता यांचे सुंदर मिश्रण झाले आहे. 'नागीण' या कथासंग्रहात त्यांच्या लेखनसामर्थ्याचा प्रत्यय येतो. डोंबारी, नंदीवाले, गारूडी या जमातींचे जगण्याचे दर्शन चारूता सागर घडवतात. या जमातींचे पारंपरिक रीतीरिवाज, धार्मिक अधिष्ठान आणि गतानुगतिकता याकडे सागर लक्ष वेधतात. उपेक्षित, भटक्या जमातीच्या वेदनांना त्यांनी ताकदीने आविष्कृत केले आहे.

महादेव मोरे हे तिसऱ्या पिढीतील आणखी एक महत्वाचे कथाकार. मोटार ड्रायव्हर, क्लीनर, मेस्त्री, वेश्या, जोगतीणी यांचे जगणे व दुःख हे कथाविषय बनविणारा त्यांचा अनुभव सनसनाटी व नाट्यपूर्ण असतो.

रंगनाथ पठारे यांच्या कथांत बदललेल्या खेड्यांचे चित्रण येते. शिक्षणसंस्था, साखर कारखाने व सहकारी संस्था यांच्यामुळे घेणारे नवे अनुभव व जीवनपध्दती यांचे स्पष्ट व परखड चित्रण त्यांच्या 'स्पष्टवक्त्रेपणाचे प्रयोग' या कथासंग्रहात येते. माणसाची परिस्थितीबद्ध व परिस्थितीनिरपेक्ष अशी दोन्ही रूपे त्यांच्या कथेत दिसतात. मराठी कथेच्या संदर्भात त्यांचा हा कथासंग्रह महत्वाचा आहे.

चौथ्या पिढीची ग्रामीण कथा-

चौथ्या पिढीच्या ग्रामीण कथाकारांमध्ये प्रतिभा इंगोलेचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. त्यांचा 'लेक भुईची' हा कथासंग्रह ग्रामीण कथापरंपरेत महत्वाचा आहे. अधिकाधिक वास्तव असणाऱ्या त्यांच्या कथेत मनोविश्लेषणावर भर देऊन स्त्री दुःखाचा वेध घेतलेला आढळतो. ही स्त्री परिस्थितीने पिचलेली आहे. या दृष्टीने त्यांच्या 'परायाची लेक' मधील केसर, 'वटी' मधील मांगीण व वाड्यावरची मालकीण या व्यक्तिरेखा पाहण्यासारख्या आहेत. लेखनाची सारी सामर्थ्ये एकवटलेली त्यांची 'भोंड' ही कथा लक्षवेधी आहे.

याचबरोबर चौथ्या पिढीच्या ग्रामीण कथाकारांमध्ये बाबाराव मुसळे व सदानंद रेगे यांचे स्थान लक्ष वेधून घेणारे आहे.

ग्रामीण कथेची पन्नास वर्षांची वाटचाल निश्चितच विकासाच्या दिशेने होत आहे. मराठीच्या मुख्य प्रवाहाशी या कथेचे नाते आहे. शिक्षणाचा प्रसार सहकार क्षेत्राचा विकास, शहरे व खेडी यातील कमी होत जाणारे अंतर यामुळे ग्रामीण जीवन आज झपाट्याने बदलत आहे. ग्रामीण जीवनात झालेली सर्व स्थित्यंतरे, नवी मूल्यव्यवस्था यांचा कलात्मक आविष्कार ग्रामीण कथेत होत आहे. प्रस्थापित व शोषित अशा दोन्ही वर्गांचे चित्रण ग्रामीण कथेत आले. दलित जीवनाची ग्रामीण कथाकारांनी आपलेसे मानले. हजारो वर्षांची परंपरा असलेला व ऐंशी टक्के खेडी असलेला

महाराष्ट्रासारखा प्रदेश ग्रामीण कथाकारांना सतत कथाबीजे पुरविल याबाबत शंका नाही.

यातील श्रीपाद महादेव माटे या कथाकारांनी सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण परिसराचे चित्रण करणारी ग्रामीण कथा लिहिली आहे. पेशाने शिक्षक व वृत्तीने समाजसुधारक असणाऱ्या माटे मास्तरांच्या कसदार प्रतिभेतून दोन कथासंग्रह साकार झाले आहेत- उपेक्षितांचे अंतरंग आणि माणुसकीचा गहिवर !उपेक्षित समाज बांधवांविषयी माट्यांच्या मनातील गहिवर या दोन्ही कथासंग्रहातून प्रकट होताना दिसतो. मराठी ग्रामीण कथेचा ठसठशीत प्रारंभ करणारी ही लेखणी मराठी ग्रामीण कथेला मोलाचे योगदान देऊन गेली आहे. त्यांच्या 'उपेक्षितांचे अंतरंग' ह्या कथासंग्रहाचे रसग्रहण या पुढील प्रकरणात आपणास करावयाचे आहे.

संदर्भ

१. जोशी प्र.न. -आदर्श मराठी शब्दकोश.

विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे. द्वितीयावृत्ती १९८२. पृष्ठक्रमांक १२६.

२. फडके ना.सी. -प्रतिभा-साधन.

देशमुख आणि कंपनी, पुणे. पंधरावे पुनर्मुद्रण १९९३. पृष्ठ क्रमांक १९४.

३. गुप्त शांतिस्वरूप. -साहित्यिक निबंध.

अशोक प्रकाशन, दिल्ली. १९९० पृष्ठ क्रमांक ३२०.

४. शर्मा राजनाथ. - साहित्यिक निबंध.

विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा. प्रथम संस्करण १९५४.

बिसवा संस्करण १९८०. पृष्ठ क्र. ५९७.

५. Rees R.J.-English Literature : An Introduction for foreign Readers.

Macmillan India Limited, Madras. First published 1973 Reprinted 1995. Page No. 203.

६. Hudson W.H.-An Introduction to the Study of Literature.

Kalyani Publishers, New Delhi. 9th Indian edition 1979. Reprinted 1994. Page No. 337.

७. शेवडे इंदुमती. -मराठी कथा उगम आणि विकास.

सोमय्या पब्लिकेशन्स प्रा. लि., मुंबई. १९७३. पृष्ठ क्रमांक १५५.

८. अदवंत म.ना. -मराठी लघुकथेचा इतिहास. (इ.स. १८९० ते १९६०).

निहारा प्रकाशन, पुणे. १९९३. पृष्ठ क्रमांक ४८.

९. उ.नि. क्रमांक ७-पृष्ठ क्रमांक ३३०-३३१.

१०. उ.नि. क्रमांक ७-पृष्ठ क्रमांक ३७१.

११.सोमण अंजली.-मराठी कथेची स्थितिगती.

प्रतिमा प्रकाशन, पुणे १९९५, पृष्ठ क्रमांक ८४.

१२.ललित- जूलै १९८८. पृष्ठ क्रमांक ६२.

१३.कोतापळे नागनाथ.-ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे १९८५. पृष्ठ क्रमांक ५.

१४.तत्रैव- पृष्ठ क्रमांक १२.

१५.आनंद यादव-ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि समस्या.

मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे. प्रथमावृत्ती १९७९.

द्वितीयावृत्ती १९८४. पृष्ठ क्रमांक ९.

१६.हातकणंगलेकर म.द.-महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका : ग्रामीण साहित्य विशेषांक.

१९८०. पृष्ठ क्रमांक ५२.

१७.उ.नि.क्रमांक १५-पृष्ठ क्रमांक १९-२०.

१८.तत्रैव- पृष्ठ क्रमांक २०.

१९.उ.नि.क्रमांक १६-पृष्ठ क्रमांक ५६.